

УДК 930.1:[061:61](477)«18/19»

І. О. ДЕМУЗ, канд. істор. наук, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

НАУКОВІ МЕДИЧНІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ДЖЕРЕЛАХ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті здійснено огляд окремих джерел дорадянського періоду, в яких подана оцінка діяльності та значення наукових медичних товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., показаний їхній вплив на формування і поширення знань у галузі медицини. Доведено, що дані джерела, за критично-об'єктивного підходу до їхнього аналізу, містять значний фактичний матеріал для вивчення роботи згаданих галузевих об'єднань.

Ключові слова: наукові медичні товариства, історіографічні джерела, Харківське медичне товариство, Чернігівське товариство помічників лікарів, Пироговське товариство.

Вступ. У процесі реформування охорони здоров'я в незалежній Україні, коли серед громадськості все частіше лунають пропозиції щодо необхідності прийняття законодавчих актів про лікарське самоврядування і поступовий перехід від командно-адміністративної моделі управління галуззю до державно-суспільної, важливого значення набуває вивчення аналогічного досвіду попередників, зокрема практики організації медичних товариств ХІХ-ХХ ст. Наукові товариства лікарів, у сучасному значенні слова, покликані сприяти розвитку медичної науки, підвищенню професійної кваліфікації, поліпшенню якості та ефективності медичної допомоги, встановленню міжнародних зв'язків, поширенню гігієнічних знань тощо. Зародження і становлення перших наукових товариств на теренах Російської імперії відбувалося на ідеях необхідності розвитку лікарської науки, вдосконалення медичної допомоги та забезпечення її доступності. Тогочасним медичним товариствам надавалася значуща і дієва роль – як безпосередньо у медицині, так і в розвитку суспільства. На початкових етапах діяльності дані осередки були міцною опорою для закладення основ, на яких формувалася галузь, потужним плацдармом для медичних досліджень, дискусій, формування авторитету медичної науки. Окрім того, створення наукових медичних товариств стало однією з форм організації наукової діяльності, що отримала широке розповсюдження в Російській імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Тому вивчення даної проблематики є доволі актуальним саме на сучасному етапі розвитку, коли Україна прагне стати передовою науковою державою в умовах недостатнього обсягу фінансування і значного реформування галузі, збереження і вдосконалення існуючих форм організації наукової роботи.

Метою статті є аналіз окремих джерел дорадянського періоду, в яких висвітлюється роль наукових медичних товариств України другої половини

XIX – початку XX ст. у поширенні галузевих знань; акцентування на авторських підходах щодо оцінки даних осередків науки.

Серед історіографічних джерел дорадянського періоду (з кінця XIX ст. до 1917 р.) виділяємо кілька груп: 1) звітність наукових медичних товариств, їхніх структурних підрозділів і установ (бібліотек, інститутів, станцій, лабораторій, комісій тощо); 2) ювілейні видання до річниць діяльності наукових товариств; 3) огляди діяльності товариств; 4) наукові розвідки у формі статей, доповідей, розділів у монографічних виданнях чи збірниках тощо.

Найбільш численну групу історіографічних джерел із проблематики становить звітність наукових медичних товариств і їхніх структурних підрозділів, що друкувалася або окремими брошурами, або у виданнях протоколів і праць товариств (наприклад, Товариства херсонських лікарів, Товариства подільських лікарів, Товариства київських лікарів, Фізико-медичного товариства при Імператорському університеті Св. Володимира, Кам'янець-Подільського відділення Санкт-Петербурзького лікарського товариства взаємної допомоги тощо). У збірниках протоколів і праць наукових товариств, матеріал, в основному, подавався за аналогічною схемою: характеризувався склад осередку, його керівництво, викладався зміст (або перелік) виголошених на засіданнях доповідей і повідомлень, представлених демонстрацій, вміщувалися звіти про роботу бібліотеки та скарбниці, тобто це був фактичний матеріал, без емоційних забарвлень.

Звіти товариств є тим джерелом, з якого можна отримати досить детальну інформацію саме про практично-лікарську і теоретично-академічну діяльність наукових медичних товариств. Проте характерним для такого виду публікацій є те, що дані звіти, в основному, були річними, що не дає можливості побачити діяльність товариств у динаміці, здійснити компаративний аналіз роботи у різні періоди. В окремі роки звіти взагалі не публікувалися внаслідок відсутності коштів (залишалися в рукописному варіанті, тому зберігаються в архівах), були втрачені або розпорошені по різних бібліотеках, що утруднює доступ дослідників до них і значно звужує сприймання загальної картини роботи даних осередків.

Наступну групу історіографічних джерел становлять ювілейні видання до річниць діяльності наукових товариств, у яких знаходимо оцінку діяльності даних об'єднань. Зокрема, багаторічний голова Харківського медичного товариства В.Ф. Грубе на святкуванні 25-ї річниці осередку відзначив, що «...такі святкові, ювілейні дні слугують ...для ознайомлення громадськості з діяльністю окремого спеціального гуртка, що відзначає свою річницю; вони дають цьому гуртку можливість представити освіченій публіці звіт про працю, проведену для загальної користі, для того, щоб, викликаючи до себе співчуття, набути прихильників для ...розширення майбутньої діяльності корпорації» [4, с. 2]. Учений вбачав основні причини виникнення Харківського медичного товариства у появі серед громадськості глибокого

прагнення до обміну думками, необхідності колективної розробки наукових питань і товариської критики казуїстичного матеріалу, полегшення праці з вивчення місцевих особливостей санітарно-гігієнічних умов; основною метою існування була ідея взаємного наукового вдосконалення і прагнення стати активним загальнокорисним громадським явищем. В.Ф. Грубе умовно розділив історію товариства на 3 періоди, що відрізнялися між собою характером діяльності: I період тривав перші 10 років існування осередку і вичерпувався вивченням клінічної медицини, коли у місті було відкрито лікарню для бідних; II період діяльності товариства не обмежувався лікарською казуїстикою і клінічною медициною, а охоплював також активне вивчення місцевих умов життя і профілактично-гігієнічні питання; III-й період ознаменувався залученням до профілактичних дій, проведених товариством, міського управління, яке виділило кошти на влаштування бактеріологічної станції [4, с. 4-5].

Тодішній секретар товариства М. О. Смирнитський подав коротку історію діяльності наукового осередку, починаючи з моменту його заснування; проаналізував Статути, які підлягали перегляду у 1871, 1879, 1881 і 1886 рр. (зокрема, за останнім із них мета Харківського медичного товариства полягала у наступному: наукове вдосконалення і допомога товариства окремим членам усіма можливими засобами, розробка всіх галузей медицини, поширення медичних знань, надання медичної допомоги всім, хто звертався в заклади товариства (лікарню, аптеку), викорінення шарлатанства, сприяння товариським відносинам між членами, врегулювання відносин лікарів і пацієнтів [4, с. 8]). М. О. Смирнитський виклав у хронологічному порядку основні загальномедичні та місцеві питання, реалізацією яких займалося товариство, охарактеризував склад наукового осередку, проведення засідань, функції існуючих комісій (господарської і ревізійної), друковані видання (протоколи), становище бібліотеки, а також наукову діяльність. Загалом М. О. Смирнитський, як і варто було сподіватися, схвально оцінив діяльність Харківського медичного товариства.

Десяту річницю діяльності Чернігівського товариства помічників лікарів відзначили також виданням ювілейного збірника за авторством М. Примака. У даному виданні громадський діяч підкреслив благодійницьке спрямування діяльності організації, метою якої було об'єднання всього фельдшерсько-акушерського персоналу Чернігівської губернії, покращення його становища, а також виплату грошової допомоги (збільшення заробітної плати медичного персоналу, їхня участь (із правом вирішального голосу) у роботі санітарних і лікарняних рад, необхідність скликання з'їзду фельдшерів, зменшення кількості років на вилугу емеритури, страхування середнього медичного персоналу, необхідність відкриття повторних курсів для фельдшерів, командировання фельдшерсько-акушерського персоналу за рахунок земств на курси в Петербург і Москву, на Всеросійські з'їзди, надання пенсій із

скарбниці родинам фельдшерів, які померли від заразних хвороб тощо) [5, с. 2].

М. Примаєв указав на факт нестійкості складу дійсних членів товариства, яка, до речі, була властива й іншим науковим товариствам імперії, пояснивши її частково пасивним ставленням до загально-корпоративної справи, а також матеріальною незабезпеченістю і завантаженням буденними справами: «масовий відхід дійсних членів у перші роки (існування товариства – *І. Д.*) можна пояснити їхнім випадковим вступом у члени товариства: бажанням отримати місце чи допомогу, позику; потім, коли зникала потреба, член залишав товариство. Все це сумно, але це дійсність» [5, с. 6]. Окрім того, автор видання вказав і на інші негативні прояви в діяльності даного осередку: слабка допомога членам товариства у знаходженні робочих місць із гідною оплатою праці, недостатнє задоволення духовних потреб діяльністю бібліотеки, адже її послугами могли користуватися лише фельдшери м. Чернігова, а медперсоналу околиць доступ був обмеженим. М. Примаєв охарактеризував фінансове становище товариства, окреслив досягнення, що полягали, в першу чергу, в організації (разом із Воронежським, Катеринославським, Московським і Київським медичними товариствами) Союзу товариств, який сприяв об'єднанню середньо-медичного персоналу, видавав друкований орган «Фельдшерський вісник», скликав з'їзди Всеросійського фельдшерсько-акушерського персоналу [5, с. 10-11].

Виданню загальних оглядів діяльності наукових медичних товариств Російської імперії передувала довга і клопітка робота, що розпочалася у 1898 р. з пропозиції Воронежського медичного товариства об'єднати в одній публікації праці та протоколи усіх медичних товариств. Члени товариства пояснили таку нагальну необхідність тим, що більшість провінційних товариств зовсім не мали власних видань унаслідок нестачі коштів, інші товариства або скорочували матеріал, або друкувалися у невизначені терміни в обмеженій кількості примірників. Правління Воронежського медичного товариства пропонувало створити центральний періодичний орган, який мав видаватися щомісяця. Дана пропозиція обговорювалася на засіданнях 56-ти медичних товариств Російської імперії, а резолюції наукових осередків були представлені на обговорення VII Пироговського з'їзду в Казані навесні 1899 р. Більшість медичних товариств підтримали дану пропозицію, проте були й такі, які висловилися проти, серед них – Київське товариство лікарів, Товариство лікарів Волинської губернії, Товариство лікарів Єнисейської губернії, Терське медичне товариство та Товариство лікарів Могильовської губернії. Виходячи з цього, Правління Пироговського товариства одногосно визнало неможливим видання праць і протоколів у формі, запропонованій Воронежським товариством. На думку членів Правління, бажано було б подавати щорічні загальні огляди життя і діяльності медичних

товариств імперії з короткими звітами у різних установах, які належали останнім, також із систематичними бібліографічними покажчиками їхніх доповідей і праць, які б коротко розкривали зміст. Такі періодичні огляди могли б скласти «живий і цікавий літопис поточного життя і поступального розвитку наукової і науково-практичної медицини в Росії і стати необхідною для всіх лікарів настільною довідковою книгою» [1, с. VI].

Для розробки правил видання відповідного огляду Правління Пироговського товариства створило Комісію, яка прийшла до таких висновків: 1) необхідною умовою даного почину є залучення безпосередньо медичних товариств до активної роботи не лише у плані матеріальної підтримки, а безпосереднього представлення звітних матеріалів про свою діяльність за загальною розробленою програмою; 2) програма повинна вмещувати такі пункти: загальні відомості (час заснування, кількість членів і засідань, видання товариства); доповіді та повідомлення, представлені на засіданнях товариства; лікувально-громадська діяльність (амбулаторії, лікарні, пологові притулки, аптеки, нічні чергування, фельдшерські школи, бактеріологічні інститути тощо); громадсько-санітарна діяльність (участь у розробці та практичному проведенні місцевих санітарних заходів); просвітницька діяльність; фінансове становище товариства; 3) окрім медичних товариств, пропонувалося залучити й губернські земства, розширивши видання включенням до його складу постанов губернських з'їздів земських лікарів; 4) на підставі переліку повідомлень, рефератів і доповідей повинен складатися детальний бібліографічний покажчик (предметний і за авторами) усіх праць медичних товариств і земських губернських з'їздів; 5) розраховуючи в середньому 3 друкованих сторінки для річного огляду діяльності кожного з 100 товариств (медичних товариств у Російській імперії нараховувалося близько 150, однак комісія при своїх розрахунках припускала, що в починаннях візьмуть участь не всі товариства) і по 8 сторінок для кожного губернського з'їзду лікарів (їх щорічно відбувалося 7-10), можна було розраховувати на книгу у 356-380 сторінок, що становило приблизно 22-25 друкованих аркушів. При друці 600 екземплярів і в розрахунку усіх витрат з видання у 50 руб. з аркуша, вартість його складатиме до 1 250 руб. Для покриття даних витрат було б достатньо, якби кожне з товариств і губернських земств зробило б 10-рублевий внесок. Планувалося безкоштовно надсилати видання кожному товариству та земству у двох примірниках з оплатою лише за пересилку; екземпляри, що залишалися (332) мали поступати в продаж [1, с. VI-VII].

Правління Пироговського товариства підтримало рішення комісії з певними змінами і в червні 1901 р. довело до відома всіх медичних товариств імперії прийняті рішення, отримавши до 1902 р. 36 відповідей (24 – від товариств, 12 – від губернських земських медичних установ). З осені 1904 р. до редакції почали надходити огляди та звіти [1, с. VII-IX].

Зокрема, у 1-му випуску «Оглядів» представлено діяльність лише 21 медичного товариства за 1903 і 1904 рр. і постанови останніх земських з'їздів лікарів по 10 губерніях імперії. Окрім того, IV пункт запропонованої Правлінням Пироговського товариства програми – про громадсько-санітарну діяльність – був залишений поза увагою майже всіх товариств. Серед медичних товариств України заявку на публікацію відомостей подали Товариство Кременчуцьких лікарів, Товариство морських лікарів у м. Миколаєві, Київське військово-санітарне товариство, Волинське товариство лікарів, Ніжинське товариство лікарів, причому були надруковані огляди лише перших трьох об'єднань, оскільки два останні не надали безпосередньої інформації до редакції.

Останню групу виділених нами історіографічних джерел дорадянського періоду складають авторські наукові розвідки та монографічні видання. Так, значну цінність має розвідка члена Товариства орловських лікарів В. Радуловича, зачитана ним як доповідь на святкуванні 25-ліття наукового осередку. Публікація містить авторську оцінку ролі та значення товариств лікарів, які існували у Російській імперії на кінець XIX ст. За словами дослідника, декілька медичних товариств, утворених на початку XIX ст. у великих центрах або при університетах, були замкнутими і доступними лише невеликій кількості лікарів, тому початком «справжньої» історії товариств автор назвав 1860-ті рр., коли після скасування кріпосного права у всіх сферах життя з'явилося прагнення до самобутньої діяльності та почали формуватися суспільна свідомість і енергія, спрямована на користь народних мас [6, с. 3]. В. Радулович пояснював появу невеликих медичних товариств у «провінціях» імперії потребою до взаємного зближення лікарів і бажанням передати важливу галузь прикладних наук до рук «російського лікаря, найбільш вірного і зацікавленого в успіхах своєї Вітчизни» [6, с. 6]. Дослідник відмітив певну особливість медичних товариств Російської імперії (порівняно із закордонними), що були, у переважній більшості, товариствами практикуючих лікарів, яких цікавило перш за все застосування наукових результатів у власній практиці, окрім того, «вони усвідомлювали, що ...не мають ні часу, ні засобів для суто наукових розробок...» [6, с. 12].

Автором акцентовано увагу на тому, що після навальних епідемій 1860-1870-х рр. напрям діяльності товариств змінився «з казуїстичного і клінічного на санітарне і гігієнічне» [6, с. 14], тобто вказано на появу профілактичного напрямку діяльності, а не лише лікувального. Дослідник охарактеризував тісні зв'язки, що існували між «провінційними» медичними товариствами і Пироговським товариством («...наші медичні провінційні товариства є потічки, потоки практичних медичних знань, вони несуть води в

море російської науки – Пироговський з'їзд!» [6, с. 28]), означив відмінність між центральними та регіональними медичними осередками («...лікарів у провінціях було не так багато, щоб створити сильні товариства, внаслідок чого не могло бути й колосальних матеріальних і наукових сил; іноді кількість членів провінційних товариств не перевищувала 10-12 осіб... Від наших провінційних товариств можна вимагати менше, ніж від столичних і університетських; в останніх заняття наукою є професією більшості членів; провінційні ж лікарі можуть присвячувати їй дозвілля і ті години відпочинку, які залишилися від службових ... занять» [6, с. 37]).

У цілому оцінка діяльності наукових медичних товариств є досить високою, що пояснюється приналежністю дослідника до когорти членів об'єднання. Розвідка відзначається оригінальними висновками, глибинним оглядом і синтезованими, аналітичними результатами, що робить її вагомим внеском у дорадянську історіографію.

Певне уявлення про діяльність Російського товариства охорони народного здоров'я та його відділів можна скласти з публікації В. Орлова, вміщеної на шпальтах газети «Народное здравие» [2-3]. Будучи одним із співзасновників відділення Товариства у Києві, професор охарактеризував мету даного осередку, яка полягала у «сприянні покращенню суспільного здоров'я в Росії» і розвитку гігієни: дослідження патогенних причин, що порушують розвиток організму; виявлення способів попередження і усунення шкідливих для здоров'я впливів загалом і стосовно епідемічних, ендемічних хвороб зокрема; сприяння урядовим і громадським закладам, а також приватним особам у вирішенні гігієнічних питань і проведення санітарних заходів; влаштування гігієнічних з'їздів і виставок; відкриття гігієнічного музею, бібліотеки та лабораторії; призначення від Товариства, за вирішення гігієнічних питань, премій і медалей; читання, наради та публічні лекції з гігієни; поширення гігієнічних відомостей за допомогою різного роду видань, журналів і інших способів, дозволених урядом [2, с. 753–754]. В. Орлов надав статистичні дані щодо функціонування місцевих відділів Товариства, яких на час публікації його доповіді (1902 р.) нараховувалося 18; серед них в Україні – Феодосійський (із 1880 р.), Ялтинський (із 1882 р.), Катеринославський (із 1894 р.), Миколаївський (із 1895 р.), Єлизаветградський (із 1896 р.), Одеський (із 1899 р.), Київський (із 1901 р.) [3, с. 784–785].

До монографічних видань дорадянського періоду належить розвідка під редакцією професорів Д. Багалія та І. Осипова про наукові товариства Харківського університету [7]. Зокрема у публікації на основі матеріалів

університетського архіву, протоколів медичної секції Товариства дослідних наук, звітів про діяльність секції і Товариства наукової медицини та гігієни, «Трудов...», університетських «Записок...», «Журналу медицини і гігієни» тощо охарактеризована діяльність Товариства наукової медицини та гігієни (1872-1904 рр.), яке утворилося з медичної секції Товариства дослідних наук, що виникло в університеті у 1872 р. Автор даного розділу Є. Іванов звернувся до Статутів товариства 1872 і 1893 рр., за останнім із яких товариство «має завданням розробку медичних наук і різного роду санітарних питань усіма допустимими в науці способами» [7, с. 194], охарактеризував склад товариства, акцентувавши увагу на поступовому й неухильному збільшенні його членів, висвітлив становище бібліотеки і матеріальне забезпечення, яке, в цілому, було недостатнім, що відобразилося у першу чергу на видавничій діяльності товариства. У розвідці подано покажчик статей, розміщених у виданнях Товариства наукової медицини і гігієни.

Висновки. Таким чином, проведена евристична робота і аналіз віднайдених історіографічних джерел дорадянського періоду засвідчують, що першими дослідниками діяльності наукових медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. були члени даних осередків. З одного боку, цей факт давав можливість дослідникам фахово та ґрунтовно висвітлити роботу товариств, з іншого – робив дану оцінку більш суб'єктивною, позаяк автори виступали в першу чергу апологетами наукових об'єднань, до складу яких входили. Виходячи з цього, дані джерела потребують критичних і виважених підходів до їхнього аналізу сучасними дослідниками.

Численна звітність наукових медичних товариств насичена статистичною інформацією і фактажем, що робить її у першу чергу історичним джерелом, яке варто використовувати для написання детальної історії зазначених галузевих об'єднань. В інших виданнях автори висвітлювали різнобічну діяльність товариств, починаючи від персонального складу та структури осередків і закінчуючи представленням наукових доповідей і повідомлень, зачитаних членами на зібраннях.

Список літератури: 1. *Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей.* Вып. 1. – М., 1905. – 167 с. – (Общество русских врачей в память Н.И. Пирогова). 2. *Орлов В.Д.* О задачах «Русского общества охранения народного здравия» и его «местных отделов» (Речь, сказанная в первом собрании членов-учредителей Киевского отдела Общества, 14 мая 1902 г.) / В.Д. Орлов // Народное здравие, 1902. – № 24. – С. 750-754. 3. *Орлов В.Д.* О задачах «Русского общества охранения народного здравия» и его «местных отделов» (Речь, сказанная в первом собрании членов-учредителей Киевского отдела Общества, 14 мая 1902 г.) / В.Д. Орлов // Народное

здравие, 1902. – № 25. – С. 783-787. 4. *Празднование* совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – 89 с. 5. *Примак М.О.* Десятилетия деятельность Черниговского общества помощников врачей / М.О. Примак. – Чернигов, 1912. – 15 с. 6. *Радулович В.И.* Очерк истории русских медицинских обществ: цель, значение и взаимная связь / В.И. Радулович. – Орёл : Типография газеты «Орловский вестник», 1890. – 40 с. 7. *Учёные* общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. проф. Д.И. Багаля и проф. И.П. Осипова. – Х. : Тип. «Печатное дело», 1911. – 280 с.

Надійшла до редколегії 03.10.2012

УДК 930.1:[061:61](477)«18/19»

Наукові медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. у джерелах дорадянського періоду / І. О. Демуз // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХП», 2013. – № 10 (984). – С. 33–41. – Бібліогр.: 7 назв.

В статье осуществлен обзор отдельных источников досоветского периода, в которых изложена оценка деятельности и значения научных медицинских обществ Украины второй половины XIX – начала XX ст., показано их влияние на формирование и распространение знаний в сфере медицины. Доказано, что эти источники, вследствие критическо-объективного подхода к их анализу, содержат богатый фактический материал для изучения работы этих профильных объединений.

Ключевые слова: научные медицинские общества, историографические источники, Харьковское медицинское общество, Черниговское общество помощников врачей, Пироговское общество.

The article is a review of selected sources of pre-Soviet period, which set out the values and evaluation of scientific medical societies of Ukraine in the second half of the XIXth - early XX centuries, their impact on the creation and dissemination of knowledge in the medical field was shown. It is proved that these sources, due to a critical-minded approach to their analysis, contain a wealth of factual material for the study of these specialized associations.

Keywords: scientific medical societies, historiography sources, Kharkov medical society, Chernihiv society of helpers of doctors, Pirogov society.